
प्रकरण दोन
चारुता सागरांच्या कथांमधील स्त्री जीवन

प्रकरण दोन

चारुता सागरांच्या कथांमधील स्त्री जीवन

प्रस्तावना -

मागील प्रकरणात आपण चारुता सागर यांच्या ग्रामीण कथा : स्वरूप आणि वैशिष्ट्यांचा विचार केला. प्रस्तुत प्रकरणात चारुता सागर आपल्या कथांतून स्त्रीजीवनाचे चित्रण कशाप्रकारे करतात याचा विचार करू.

जीवनातील हरतऱ्हेचे अनुभव घेणे हा चारुता सागरांचा स्वभाव. त्यांचे खरे प्रेम जीवनावर आहे नंतर साहित्यावर. जीवनाच्या ओढीने त्यांनी आयुष्यभर भटकंती केली आणि जीवनात तसेच भटकंतीत जे अनुभव जमविले त्याचाच अविष्कार त्यांनी कथेद्वारे केला. सैनिक, शिक्षक, शिंपीकाम, पोलीस, हमाली करणे, बेवारशी प्रेते उचलणे, जनावरे राखणे, संन्याशी जीवन, भटक्या लोकांशी आलेला संबंध यातून खेड्यापाड्यातील तसेच शहरी भागातील स्त्री जीवन बारकाव्याने न्याहाळले. त्यांच्या नात्यागोत्यांच्या संबंधाचे या संबंधामुळे निर्माण होणाऱ्या ताणतणावांचे चित्रण करताना त्यांच्या मनाचा आणि मनातल्या गुंतागुंतीचा ते शोध घेतात.

चारुता सागरांनी स्त्रियांच्या अंतर्मनाचा बारकाव्याने शोध घेतला आहे. तिचे जगण्यावर असणारे प्रेम त्यांनी प्रकटतेने मांडले आहे. यातून दुःखी दुबळ्या स्त्रियांबद्दल असणारी सहानुभूती व दृष्टीतील विशालता उत्कटतेने जाणवते.

चारुता सागरांनी ज्या स्त्रिया पाहिल्या त्यांचे चित्रण त्यांनी केले आहे. या स्त्रियांची मने वेगवेगळ्या त्रासाने वेतागलेली होती. तरीही त्यांचे जीवनावर अतिशय प्रेम होते. वाट्याला आलेले जीवन त्या चिंतनशील मनाने, विचाराने जगतात व योग्य निर्णय घेतात. याबाबत वैजनाथ महाजन म्हणतात, "जे लिहायचे ते उमाळ्याने लिहायचे आणि उमाळ्याशिवाय लिहायचे नाही हाच त्यांचा लेखक म्हणून बाणा राहिला. आणि तो कुणालाही सुखावणारा असाच आहे, असे वाटते. चारुतांची कथाबीजे हीच मुळी विजेच्या लखलखाटासारखी असतात. ती पुरेशा समाधानाने तेच पकडू शकतात."⁹

सासुरवासात जगणाच्या स्त्रियांचे जीवन -

सासुरवास हा स्त्री जन्माला लागलेला कलंक. स्त्रीच स्त्री जीवनाची कशी वैरी बनते. तिचा संसार उध्वस्त करते. सुनेनं कितीही काम केलं तरी सासूचं मन समाधानी नसतंच 'विहीर' कथेतील कृष्णा राबराब राबणारी. तांबड फुटायच्या आत पायली तीन-शेर दळून व्हायचं तरी सासू म्हणायची, 'कण्यासारख भरडून ठेवलय.' गावात गिरणी आहे, पण कधी दळून आणायच नाही.

सासूच्या मनात भावाची मुलगी करायची होती. पण घरधन्यान नकार दिला आणि कृष्णाला आणली. हा तिचा मस्तकशूळ. चूल पेटवायला लाकडं ओली होती म्हणून कृष्णानं थोड रॉकेल टाकलं. यासाठी सासून भांडण काढलं आणि जळक दांडकं पाठीत घातलं.

नवरा रोज रात्री पिऊन येणारा. घरी आला की मारायला सुरवात. एक दिवस तिंनं अंडी केली नाहीत म्हणून दरादरा ओढत माळीत नेल आणि दार लावल.

"मारु नका ! माझं काय चुकलं, सांगा ! मी तुमच्या पाया पडते. पर मारु नका. आईSSSGS ! मेले मेले ! असं मारु नका, माझ्यानं नाही सोसवत. त्यापेक्षा कायमचं मारून टाका."

"ओरडतेस? तोंड झाक. या घरात तू अवदसा आहेस. स्त्री नाहीस, राक्षसीण !"

सासू जागीच होती, पण तिंनं झोपेच सोंग घेतल होत. तिला ही ब्याद नकोच होती. 'माझ्या पोराचं दुसर लगीन करीन, नाहीतर तसा ठेवीन. पण तुला नांदवणार नाही हे सतरांदा तिला बोलत होती.'

कृष्णाला तिच्या नवन्यान मारून विहिरीत नेऊन टाकली.

या घटनेनंतर पाणवठ्यावर आलेल्या तुळसा, रत्ना, दमयंती व सखू यांचे अंतःकरण भरून येते व त्यांच्या समोर सासुरवासाला बळी पडलेल्या अनेक स्त्रिया उभ्या राहतात. तुळसा म्हणते, 'अशी एक का गेली ? मोज की !'

न्हाव्याची हौसा. दोष सासऱ्याचा. पण भोगावा लागला तिला. सासून एंड्रीन घालून मारली. पवाराच्या राधाचं काय झालं ? रांडंच्या पायात मारली. बंर, त्याला तर तिचा कधी विरोध होता ? आणखी दहा का बाया करंना, ती म्हणायची, 'मला काय करायचं ? एवढं ल्यायला कपाळभर कुंकू असलं, म्हणजे पुष्कळ झालं !' पण दाल्ल्याला बाहेरची बाई घरची

पट्टराणी करायची होती. तो इतका मारायचा गुरासारखा खरं, पण बिचारीनं चुकून कुठं ब्र काढला नाही. कुणी विचारलं, तर म्हणायची, 'हाई नवरा, म्हणून मारतोय. ज्यांना न्हाईच, त्यांना कोण मारतंय.?'

चारुता सागरांनी साकारलेल्या राधाचं मारणाऱ्या पतीवर प्रेम आहे. त्याहीपेक्षा जीवनावर आहे. त्यासाठी ती मार खाते. कुंकवाला औक्ष मागते. वडील न्यायला आले तरी मी सुखात आहे माझी काही काळजी करू नका म्हणून सांगते. जातीवंत पोरगी आईबापाच्या नावासाठी मरते.

'आपणहून उडी मारली, ती शंकराव्वाच्या सुनेन.'

'काय करलं, ग, मग ? सासूच्या छळापेक्षा तिला विहीर बरी वाटली. नाही त्या ठिकाणी डागलं. उपाशी तर चार चार दिवस ठेवलं. ज्याला दुःख सांगायचं, तोही आईच्या बाजूला. ध्या दिवसा घालून घेतलं. तेवढ बधितलं बघ डोळ्यानं. 'अगऽ अगऽऽ !' म्हणेपर्यंत आत उडी सुद्धा घेतली.

'आणि सावताची सोनी ?'

'ती आपणहून पडली, का मारून टाकली ! कुठं बाहेर फुटलं नाही. तिसऱ्या दिवशी बाहेर आली. घागरीला थटू लागली. तोवर सावताची माणसं म्हणतच बसली. कुठं गेली ? काय गेली ? इकडं बघा. तिकडं बघा.'

'वाईट, बघ, स्त्रियांचा जन्मच वाईट.'

'तर काय ? एका घरात जन्म घ्यायचा. लहानाचं मोठं व्हायचं आणि कड लावायला मात्र दुसऱ्याच्या घरात यायचं. माझं माझं म्हणायचं. गुरासारखं राबायचं. सुखाला सुख म्हणायचं नाही. दुःखाला दुःख. असं मधीच पिचकून मूठमाती व्हायचं. नाहीतर पालापाचोळ्यागत कुजून जायचं.'

'अग, ज्या आईबापांनी जन्म दिला, त्यांनी आपलं म्हटलं नाही. तिथं दुसर कोण म्हणलं?'^२

स्त्रीच्या मनातील दुःखाचा कप्पा मोकळा करायची जागा म्हणजे पाणवटा. पाण्याला गेल्यावर, धुणं धुण्यासाठी गेल्यावर शेजारणी, मैत्रिणी एकमेकींना आपल्या मनातील दुःख

सांगतात. सासूचा छळ, नवऱ्याच बोलणं, सवतीची भांडण अशा मनात साठवलेल्या नाना दुःखांना वाट मोकळी होते ती 'धुणं' कथेतील ताईसाबांकडे व इतर स्त्रियांकडे.

धुणं धुवायला आलेली लक्ष्मी खाली मान घालून धुणं धुत होती. तेव्हा तिच्या मुकपणाच कारण जानकीनं सांगितलं.

भाकरीला उशीर झाला म्हणून लक्ष्मीनं अगोदर आमटी करून घ्यावी व नंतर भाकरी करावी म्हणून जाळ लावत बसली. इतक्यात दाल्ला आला. यातच सासून कोलती टाकली. 'माणसं रानातनं न्याहारीला आलेत. ह्या अजून चूल धरून बसलेत. कशाची काळजी असती तर... !' एवढच त्याच्या कानावर पडलं तो आत आला आणि विचारलं,

"काय करत होतीस सकाळधरनं? "

"काय बसली न्हाई, करायच लागलीया की हुतय तसं"

मला उलट बोलतीस म्हणाला आणि जळणातल्या टिकान्यानं बदडाय सुरवातं केली. जनावराला मारल्यागत लक्ष्मीला मारलं. रताळ सोलल्यावाणी पाट सोलली. लक्ष्मीला भरून आलं. तिच्या डोळ्याला दोन-दोन धारा लागल्या.

"गप्प, रडतेस कशाला ! जन्मच आपला दावणीच्या गाईचा" - जानकी.

हुंड्यासाठी तिचा छळ केला जात होता. लग्नातले चार हजार द्यायचे होते म्हणून लग्न होऊन तीन वर्षे झाली तरी लक्ष्मीला माहेरी पाठवले नाही. भाऊ न्यायला आला तेव्हा सासू म्हणाली,

"सांग तुझ्या बाला. पोरगी द्यायची कळली तसं पैसं द्यायचं कळुनिका." ^३

हुंड्यासाठी स्त्रीचा किती छळ होतो याचे वास्तव चित्रण चारुता सागरांनी केले आहे. पैसा म्हणजेच सर्वस्व माननारी. माणसापेक्षा पैशाला महत्त्व देणारी सासरची माणसे आहेत. त्याही पेक्षा लक्ष्मी स्वाभिमानी आहे. ती न्यायला आलेल्या बापाला म्हणते.,

"आबा मोकळच आलायसा, मला काय बघितलं नव्हतं? पैसं मिळतील तवाच या. तंवर मेली म्हणून बसा."

स्त्रियांचं बाळंतपण म्हणजे नवाजन्मच. एकेक स्त्री तीन-तीन महिने बाजेवरून उठत नाही. घरातल्या भुईचा थंडावा अंगात मुरेल म्हणून पायातलं सहा-सहा महिने काढत नाही.

आणि 'धुणं' कथेतील रामू वाण्याची भागूनं दहाव्या दिवशी बाज सोडली आणि धुवायला पाणवट्यावर आली तेव्हा धुता धुता सगळ्यांचे हात थबकले.

"आँ काय पिसाळलीस काय ? आताशी कुठं धा दिवस झालेत आणि नदीला धुवायला आलीयास ! काय म्हणावं काय तुला !"

पांढर फटफटीत पडलेलं अंग. हातापायाच्या झालेल्या काड्या. तेला अभावी कोरडे पडलेले केस. व अंगाभोवती गुंडाळलेली एक चिंधी. एकेक बाळूतं धुण्यातनं काढत भागू म्हणाली,

"चार दिसांचं हे पडलंय. कोण धुवायचं !"

"बाळंतपणाला आईला नाही का बोलावून आणायचं !"

"कुणी बोलवायचं ? म्या ? बोलवलं तर करावं लागतं. पुन्हा आणखीन सासूचं वर हाईच की, 'मी काय डोस्क्यावर कडवून वतत हुती व्हयं. आईला बोलावून आणलीया ? तिकडं लावून द्या म्हटलं. ते बी न्हाई. काय कवा बी एकदा मरायचं हाई !"

सावित्रीनं एक वेगळीच बातमी सांगितली. तिच्या शेजारची जैतुनबी, तिला कुणी झिजून मराचं इक घातलंय. म्हणतात, तिच्या सवतीनं घातलंय. आता नावानं नाव खंगाय लागलीय. जैतुनबी देखणी आणि निरागस मनाची. सवतीला ते डसत असावं. पण काय कारण होतं. पहिली पत्नी. तिला दोन मुलं असताना जैतुनबीसारख्या तरण्याताळ्या पोरीचा गळा कापाय ? जैतुनबी एकदा म्हणाली होती, "आईबांन पोरगी नको असली तर हिरीत ढकलावी, पर सवतीवर कधी देऊ नये." ^४

सवतीच दुःख सवतीलाच ठावं. याचा प्रत्येय जैतुनबीच्या उद्गारातून चारुता सागरांनी प्रकटतेने मांडला आहे.

स्त्रीच आजारपण म्हणजे सारं घरच मोडून पडणं, परंतु तिच्या आजारपणाकडं दुर्लक्षच केल जातं. यातून बऱ्याच स्त्रिया जगतात. बऱ्याच दुःख भोगत संसाराचा गाडा ओढतात अन् एक दिवस मरून जातात. केरू चांभाराची सून साधं थंडीतापाच निमित्त होऊन गेली. ती पडली कधी ? आणि गेली कधी ? हे सुद्धा कुणाला कळलं नाही.

हौसा आजारी असल्याची बातमी सुखवतीनं पाणवठ्यावर दिली. तेव्हा ताईसाबांनी विचारल,

"औषधपाणी काही केले नाही का ?"

"ते कधी कुणाच्या जन्माला ठावं हाई. तवा तिला करतील ?"

अंगावर काढता येईल तंवर काढायचं आणि आता अगदी निभत नाही असं वाटाय लागलं की कोपरा धरून मुरगळायचं. मग सासून तिला उद्देशून घरातल्या लहान पोरीला म्हणायच,

"काय ग आज काय हाई ! घरातलं हे सगळ असंच पडायचं हाई व्हय ?"

पण तिची उठण्याची स्थिती नसते. ती उठत नाही. खातपीत नाही. सासू आदळआपट करते. कुत्र्यामांजरावरनं बडबडत राहते. रात्री सगळ्यांना झोपा लागल्यावर फुटला, तर नवऱ्याला कणव फुटतो. "काय ग आज उठली नाहीस? बरं नाही का? काय दुखतय?" पण ती काय बोलत नाही. तिला माहित असतं. हे नुसतं विचारणं असतं.

दोन दिवस असंच गेलं. ती पडून राहिली तर तिला बरं नाही; इतकच समजून तिच्या कामाचा नाद सोडून घायचा. पुढच्या चार दिवसांत वाटलं बरं, बसली उठून, तर बरं झालं. नाही उठली. अंथरुण धरून पडली, तर तिच्या माहेरच्या माणसांना कळवायचं,

"पोरीला बरं नाही. बघून जावा."

आणि खरोखर ती माणसं नुसती बघून जातील. जगणं मरणं तिच्या नशिबाचं. असली दोरी बळकट ती जगेल. नसली तर मरेल. तिच्या दैवाची ती. जस सटवीन लिहिलं असेल तसं.

हौसाचा आजार हा तिच्यापुरता मर्यादित नव्हता. ही व्यथा गावच्या प्रत्येक स्त्रीची होती. अनूनं गेल्या वर्षी स्वतःला पेटवून घेतलं. घरात सगळ्यांचा जाच. कधी सुखाचा घास तोंडात नाही. का कुणाचं धड बोलणं नाही. उभं घर तिच्या मरणाची वाट पाहात होतं. भरलं घर बघून बानं दिली, पण पसंत नाही म्हणून नवऱ्याच्या नजरतनं उतरली. अनू म्हणायची,

"वैनी एकदा एकदा अस वाटतंय बघा, असा हा उभा देह जाळण्यापेक्षा एकदासीच जाळलेला चांगला."

पुढं हाच विचार बळावत गेला आणि एक दिवस अनूनं आपलंच खरं केलं.

अशा रीतीने सासुरवासात जगणाऱ्या स्त्रियांचं दुःख चारुता सागर प्रत्ययकारी रीतीने चित्रित करतात.

मुक प्राण्यावर प्रेम करणाऱ्या स्त्रियांचे जीवन -

शेतकऱ्याची काळी आई म्हणजेच त्याच्या पोटाचा आधार. या काळ्या आईची सेवा करण्यासाठी तो आपला जन्म घालवतो. यासाठी त्याला मदत मिळते ती बैलांची. या बैलांच्या मदतीनेच तो काळ्या आईची कुस उजवतो. परंतु शेतकऱ्यावर आर्थिक आणि नैसर्गिक संकटाची मालिका येत असते. दुष्काळ पडला तर त्याची शेती संपते. जिथं प्यायच्या पाण्याचा दुष्काळ तिथं शेतीचं काय ? यात जनावरांचे अतिशय हाल होतात. प्रसंगी जनावरे खुंट्याची मोकळी करून सोडवी लागतात. चारुता सागर यांना ग्रामीण जीवनाची स्थितीगती अचूक माहीत असल्यामुळे त्यांनी केलेले शेतकऱ्याचे जीवन प्रत्ययकारी होत असते. शेतकरी कुटुंबातील स्त्रियांचे दुःख जसे त्यांना दिसते तसेच या स्त्रिया मुक्या जनावरांवर किती मनापासून प्रेम करतात हेही त्यांना जाणवते.

'दावं' कथेतील हिरानं जीवापाड जपलेल्या बैलांला दुष्काळामुळे संभाळण कठीण होत. या दुष्काळापुढं बैल टिकतील अस वाटत नाही म्हणून तिचा पती बळी म्हणतो,

"अशी उपाशी मरण्यापेक्षा उद्याच्या बाजारला तरी न्यावीत का ?"

तेव्हा हिरा म्हणते,

"न्या की. उद्या बैलं न्या, परवाच्या दिशी बायकापारं न्या आणि एकेक विकून टाका. काय करशीला - पोटाला नाही !" ⁴

बैलाबद्दल अपार प्रेम असणारी हिरा आपल्या पोटाच्या मुलापेक्षा अधिक प्रेम करते. बैल मेली तर आपल्या दावणीलाच मरावीत पण बाजारला नको अशी तिची दृढ भावना आहे. यासाठी तिनं आपले दोन दागिने मोडले आहेत.

पावणेदोनशे रूपयनं कडबा पेंढी. मुठीत मावंल एवढ्या पेंढीला पावणे दोन रूपये. इळाकाठी पंधरा सोळा रूपये तर हवेत. तोही कडबा बाजारात यायचा अवकाश... मला का तुला! घडीभरात मोकळं-खळं लुटलेलं. या परिस्थितीमुळे बळी म्हणतो, "पर माझ्यानं नाही बघवायच त्यांनी माझ्याम्होर उपाशी जीव सोडलेला. आता काय घालून मी यांना जगवायचा?" यावर तिनं आपल्या गळ्यातला सौभाग्यलंकार काढला व म्हणाली,

"उचला ते डोरलं नि काय होईल त्याची वैरण घेऊन या जावा." ६

दागिन्यांपेक्षा, पतीपेक्षा मुक जनावरावर प्रेम करणारी स्त्री चारुता सागरांनी साकारली आहे.

हिराचं पोरंवर प्रेम कमी पण बैलावर जास्त. तिनं बैलांची कूस कधी उतरु दिली नाही. चांदणी उगवायच्या आत उठायची. शेणाच्या चार पावट्या टाकल्या. गोठा झाडायचा. कवळाभर वैरण दावणीत टाकली की खुरप कासरा घेऊन शिवारात जायची. शिपी हराळीचा हिरवागार भारा दिवस उगवाय आणायचा.

आपली बैलं केरु पाटलानं पंचवीसश्याला मागितली ही बातमी बळीनं हिराला सांगितली तेव्हा ती रागानं म्हणाली, "मग देऊन टाकायची नाहीत का ? मला आणखी कशाला विचारताय." असा ती राग व्यक्त करते. यातून तिचे बैलावर असलेले प्रेनच दिसून येते.

हिरा माहेरी गेली तर तिचा आईजवळ जीव कमी. ती म्हणायची, "आई, बैलाला भरडा हवा ग. त्यांना सवय हाई."

लेक आली कधी. गेली कधी हे देखील आईला कळत नसे. दुष्काळात बैल जगवण्याचे हिराचे सर्व प्रयत्न थकले. एक दिवस म्हादू कोळ्यान दौंडी दिली :

'सरकारनं पेटलोनला जनावरांसाठी क्याम्प काढलाय. ज्याला आपली जनावर तिथ नेऊन सोडायची असतील त्यानं सोडा.' तेव्हा जड अंतःकरणानं तिनं होकार दिला. शिल्लक राहिलेली एक पेंढी तोडून टाकली. त्यांच्या अंगावर हात फिरवत म्हणाली,

"या बाबांनू ! फिरून लवकर या !"

माणसापेक्षा प्राण्यावर जिवापाड प्रेम करणारी हिरा भूतदयेवर आधारलेल्या भारतीय संस्कृतीची प्रतिनिधी आहे.

शेतीच्या कामात पुरुषाबरोबर राबतात ती बैलं; पण घर धनीनीला हातभार लावते ती म्हैस. संसारातील बारीक-सारीक गोष्टींच्या पूर्तीसाठी ती स्त्री म्हशीला जपते. पसा कुडता घालते. तिला सांभाळते. म्हैस घेण्यासाठी 'म्हस' कथेतील निवेदिकेच्या आईने अंगावरच्या जिनसा गुजराकडे गहाण टाकल्या व म्हस खरेदी केली.

निवेदिका गावातील काशी बरोबर म्हशीला हिंडवायला घेऊन जायची; परंतु या काशीच लग्न झालं आणि म्हशीचं दाव-खुंटा एक झालं. निवेदिकेला पाहिल की म्हैस ओढ घेई. ओरडे. एक दिवस तर तीन दावच तोडलं. तेव्हा आईन तिला मार-मार मारलं; पण आईलाच त्याच वाईट वाटलं. ती म्हणते,

"दाड, माझा हातच वाईट ! आणि त्वां तरी कशाला उधळाये होतंस ?"

म्हैशीला मारणारी आई म्हैशीवर प्रेम करणारी आहे. ती तिच्या पाठीवर हात ठेऊन कळवळते.

गावात फऱ्या रोग आला. आईने कोळ्याच्या घरातून निवेदिकेकडून चुना आणून शिंगे रंगवली. पण व्हायच तेच झालं. रोगाची लागण झाल्यावर तिसऱ्या दिवशी म्हशीनं जीव सोडला.

बाबांनी महारवाड्यात सांगावा धाडला तीन-चार महारं मिळून आली. बाबांच्या बरोबर बोलणं सुरु झालं. आईच्या कानावर ते पडलं. ती बाहेर आली. बाबांना म्हणाली,

"काय करतायसा हे ? माझ्या दावणीची. पोरसारखी. मी तिला घास मुटका घालून जगवली. आणि तुम्ही तिला म्हाऱ्याच्या गाडग्यात घालताय ? माझी म्हस म्हाऱांना द्यायची नाही !"

"मग काय कराचं म्हणतेस ?" बाबा

"तिला शेताच्या बांधाकडंला पुरा !"

"आवं, आईसाब, तिसाचाळसाचं कातडं होईल. तेवढं बुडवून काय करतासा ?"

"माझ्या दावणीची लक्ष्मी गेली आणि तू तिच्या कातड्याचं मला सांगतोस?"

"पण आमच्या तोंडात का मारता ?"

"तुमच्या तोंडात पडू द्या तीन वाटची माती ! माझी म्हसच तुम्हांसनी द्यायची नाही !"

आईच्या या रागावण्यातून तिचे मुक प्राण्याबद्दल असलेले प्रेम व्यक्त होते. आपल्या घासातला घास घालून सांभाळलेली म्हैस आपल्या बांधावर राहावी, ही तिची कृतज्ञतेची भावना चारुता सागरांनी मांडली आहे.

मातृहृदयी स्त्रियांचे जीवन -

मूल जन्माला आल्यावर त्यांच्यावर संस्कार करणं, त्याला वाढवणं. चांगल वळण लावणं हे मातेचे काम. ती आपलं आयुष्य या मुलांसाठी घालवते. त्यांच सुख हेच तिचं जिवन 'नागीण' कथेतील आई देखील बापूला चांगल वळण लागाव म्हणून धडपडणारी आहे.

बापूला लहानपणापासून सापाचा नादचं. तो लहान होता, तेव्हा गावभर भटकायचा. कुठं मरून पडलेला साप दिसला की त्याच्या शेपटीला धरायचा आणि पोरंंच्या अंगावर टाकायचा. पोरं आईकडं जात आणि तक्रार सांगत, 'बघा की हो. तुमचा बापू कसा करतोय ' आई बाहेर यायची.

"मुडद्या, टाक त्यो. टाक म्हणते न्हवं" रड्या पाठीत बसायचा. नग खेळणं फेकल्यावाणी साप फेकायचा.

"बस इथं. बाहेर जाशील, तर टांगडं मोडून ठेवीन." ^७

या आईच्या उद्गारावरून ती आपल्या मुलासाठी किती दक्ष आहे. चांगले वळण लावण्यासाठी किती काळजी घेते याची जाणीव होते.

गावंदरीत एकदा साप निघाला. बापू त्या सापाचा पाठलाग करू लागला. पोरं बापूच्या घराकडे पळत आली.

"बापूची आई ! बापूची आई ! तुमचा बापू बघा जित्या सापाच्या पाठी लागलाय."

"अगबाई, काय म्हणू या भोगाला ! " तिचं ऊर दडपून गेलं. पळतां भुई थोडी झाली.

"अरं मुडद्या, काळाच्या रं कसा पाठी लागलाय ? मरतूस काय ? फिर मागं. बापूSS !"

आईची हाक ऐकून तो उभा राहिला. तिनं रट्ट्याला धरून तिधनं बदडत आणलं.

बापूच्या पत्नीनं चंद्रानं दाखवलेल्या जुळ्यातील नाग बापू मारतो नागीण निसटून जाते. ती आपल्या जोडीदाराच्या नागाच्या विरहात मळाभर हिंडू लागली. बापूला, चंद्राला, भाऊला दिसू लागली. तेव्हा भाऊनं ही गोष्ट आईच्या कानावर घातली.

"आई, आपल्या मळ्यात बघ नागीणच फिराय लागलीया ग. दादानं तो नाग मारला नव्हता का ? त्या जुळ्यातली."

चंद्रानही पुष्टी दिली ती थोडा वेळ स्तब्ध झाली नि मग भाऊला म्हणाली,

" उद्या आहे आईतवार, माळावरच्या शिदोबाला नारळ एक वाढवून ये आणि त्याचा अंगारा मळ्यात टाक. छपरात टाक नि बापूला म्हणावं, दिसा उजेडी घरला परतत जा." ^८

या वाक्यातून आईची श्रद्धाळू भावना दिसून येते. त्याच बरोबर तिचं आपल्या मूलावरील उत्कट प्रेम देखील व्यक्त होताना दिसून येते.

शेवटी व्हायचे ते झालचं नागीण चंद्राला डसली. बापू एकाकी झाला. वेड्यासारखा नागीणीच्या मागावर भटकू लागला. तेव्हा आपल्या मूलाला ती म्हणते,

"बापू, सोड आता हे खुळंपण. ती का सापडायची हाई ? तिला दावायचा होता गुण तेवढा दावला. तरी मी किती म्हणायची. हात जोडायची. ऐकलं न्हाईस माझं, तुला तर काय म्हणायचं ?" ^९

संकटात देखील आपल्या मुलाला सावरणारी साथ देणारी, त्याची काळजी वाहणारी समर्थ आई चारुता सागरांनी साकारली आहे.

'कुठं वाच्यता नसावी' या कथेतील आई अडाणी आहे. तिचा हिशोब दहावरन विसात असायचा. एक विसा. दोन विसा. तीन विसा. आणि त्या पुढच्या विसा तिनं कधीच मोजल्याच नाहीत. दळण दळलेल, भांत कांडलेल, शेंगा फोडलेल्या. आई बसायची नाही. दिवसा काठी चार सहा आणे मिळवायची. संसाराला सांधत असायची. दुपारच्यावेळी निवांत असली की हिशोब बघत बसायची. चवलीला चवली. पावलीला पावली. पण अनेकदा ती गोंधळे मग मुलाला (केशवला) म्हणे,

"बघ रं, मला काही कळेना ? "

तिचा सगळा खुर्दा मोजला तर आठदहा रुपयांहून जास्त नसे.

इतके कष्ट करून तीनं आपल्या मुलाला वाढवल. आपल्या मुलानं मोठ व्हावं ही तिची इच्छा ती सारखं टुमणं लावायची,

"आमचं पोट मारून कसं तरी तुझ्या पोटापुरत शिकिवलं. आता बघ बाबा तुझ्या पोटापुरतं " ^{१०}

आपल्या मुलानं कुठतरी सरकार दरबारात नोकरी करावी. आपले जीवन कष्टात गेलं. आपण आज आहे तर उद्या नाही यासाठी ती धडपडताना दिसते.

केशव शिकला. मास्तर झाला. त्याची शाळा तपासणीसाठी वरिष्ठ अधिकारी आले तेव्हा चहापाणी करण्याची अडचणी आली. कनवटीला पैसे नाहीत तेव्हा आईची आठवण झाली ती म्हणायची,

"केशवा, एक तुला सांगते, कुणापुढं लुळ्या-पांगळ्यासारखं हात पसरू नकोस. उपाशी असलास, तर जेवलो म्हणून सांग." ^{११}

आपल्या दारिद्र्याच कधीही प्रदर्शन न करता आलेल्या परिस्थितीला समर्थ व खंबीरपणे तोंड कसे द्यावे याचे शिक्षणचं तिच्या वरील उद्गारातून चारुता सागरांनी सांगितले आहे.

शाळेची ग्रँट मंजूर झाली ही आनंदाची बातमी आईला सांगितली. आईचा आनंद गगनात मावेना. ग्रँट आणण्यासाठी मास्तर तालुक्याला गेले परंतु आईला सांगितलेल्या पैशात शंभर रुपये कमी घेऊन घरी आले हे जेव्हा आईच्या कानावर बाबांनी घातले तेव्हा ती चिडते.

"..मग हे ही असू देत तुझ्याजवळ. तुझी मिळकत. ठेव तुझ्याजवळ. मला काय करायचेत ! "

हातातले पैसे उभ्या उभ्यानं अंगावर फेकले नी निघून गेली.

अत्यंत करारी परंतु दारिद्र्यातही संस्कार, चालीरिती यांना जपणारी आदर्श आई चारुता सागरांनी चित्रित केली आहे.

'भूक' कथेतील धनव्याच्या कुटुंबावर सतत पाऊस लागल्याने उपासमारीची वेळ येते. हातावरचं पोट. कामाला जाव तेव्हा कुठं पोटाला मिळतं; पण पोटची पोरं जेव्हा अन्न अन्न करू लागली, माशागत तडफडू लागली तेव्हा तिच्या पोटात कालवू लागलं.

काल ती फिरून परत आली पण कुणी पदरात मापटं चिपटं सुद्धा दाणं टाकलं नाहीत. मोकाशाला तिनं पुन्हा पुन्हा अजीजीनं विनवलं होते,

"सरकार, न्हाई जी ठेवत. एवढा पाऊस उघडला, की पहिल्यांदा तुमच्या येतो. आम्ही दोघंबी. देवाच्यानं जी. पारं दाताला दात लावून बसल्याती. फकस्त एका दिवसाचा रोजगार द्या." ^{१२}

सतत पाऊस लागून राहिल्यानं पोरांचे भूकेमुळे होणारे हाल पाहून धनव्वाची होणारी तडफड कारुण्यापलिकडची आहे. ती आपल्या पोरांना घासभर घालू शकत नाही. ही वेदना दुःखाचा तळ गाठणारी आहे.

शेवटी कुठेचं काही मिळेना. मुले तडफडू लागली तेव्हा आजपर्यंत इमानेइतबारे वागलेल्या बाबाजीनं मोकाशाच्या रानात मक्याच्या कणासाची चोरी करताना मोकाशाच्या माणसांनी त्याला पकडला आणि चावडीवर आणला. धनव्वाचं काळीज हाबकल.

"आग झाली या जन्माची. एवढ्या माणसांतनं धरुन नेलं, माणसाची अब्रु कितीशी असती ?" हे मनात येऊन ती दुःखी होते. याबाबत गो.मा.पवार म्हणतात,

"प्रामाणिकपणे जगू पाहणाऱ्या बाबाजी रामोशाच्या कुटुंबाला पोटापुरतं मिळालं असतं, भूकेनं व्याकुळ व्हायची पाळी त्याच्या लेकरांवर आली नसती, तर त्याला असा गुन्हा करण्याची बुद्धी झाली नसती. समाजव्यवस्थेतील विदारक त्रुटीकडे आपले लक्ष ही कथा वेधते." ^{१३}

पोटच्या पोरांची भूक भागविण्यासाठी मातृहृदयी स्त्रीला विषमसमाजव्यवस्थेमुळे किती विदारक संकटांना तोंड द्यावे लागते याचे वास्तव चित्रण चारुता सागरांनी केले आहे.

मातृत्वप्राप्तीसाठी धडपडणाऱ्या स्त्रियांचे जीवन -

स्त्रीला मातृत्व लाभणं ही भाग्याची गोष्ट. यासाठी ती वाटेल तो त्याग करायला तयार असते. मुलाची प्राप्ती झालीच नाही तर नवसायास, देव देवतांची पूजा, नाना उपाय.

'मामाचा वाडा' या कथेतील मामाच्या पत्नीला मुल नाही त्यामुळे ती मामी निवेदकाला दुपारच्या वेळी पदराआड घ्यायची. छातीला लावायची. तिला माहित होतं, आपली छाती कोरडी आहे, पण मामीला वाटायचं, आज ना उद्या आपल्याला दूध फुटेल. त्यातून कदाचित गर्भही ओलावेल. दोन-बारा वर्सांनी आपली नणंद नाही का पोटुशी राहिली ?

पण मामीला ना फुटलं दूध, ना अंकुरला गर्भ, एकदा सुकू लागलेली तिची छाती सुकत सुकत गेली. अगदी तळसपाट झाली. मामीचं हसणं मावळलं, चेहरा फटफटीत झालं. देह नुसता अस्थिपंजर उरला.

कठोर हृदयी स्त्रियांचे जीवन -

मूल झाल तर ते मुलगाच हवा. तो वंशाचा दिवा. मुलगी परधन म्हणून तिचा तिरस्कार करणारी 'मामाचा वाडा' या कथेतील मारुती ढोण्याची बायको. एक म्हणता तीन पोरी झाल्या ती नवऱ्याला म्हणते,

"जा, एवढी रांड मातीत गाडून ये, जा !" ^{१४}

नरसू ढोणे यमणीच्या तोंडाकड बघू लागला.

'अरं, नऊ महिने, नऊ दिवस माझ्या रक्ता-मासांन वाढविलेला माझ्या पोटचा गोळा देतेय. आणि मसणवट्यापर्यंत चार पावलं न्यायला तुझ्या जिवावर येतंय ! तू बस घरात मी येते गाडून !'

यमनीनं त्याच्या देखता नरडं दाबलं. नरसू गर्भगळित झाला. तिचं अघोरी कृत्य त्याला पाहवलं नाही. त्यानं डोळे मिटून घेतले.

'या रांडची उसाभर माझ्यान न्हाई व्हायची. झालं पोरगं, तर सांभाळीन, न्हाई तर अशी राहीन !' ^{१५}

मुलगाच हवा हा किती अट्टाहास ? स्त्रीचं स्त्रीची कशी वैरीण आहे हे चारुता सागरांनी अत्यंत प्रभावीपणे मांडून यमणीच्या उद्गारातून तिच्या अंतःकरणातील रुडेतोड भाष्य प्रकटवले आहे.

पुरुषी अत्याचाराला बळी पडणाऱ्या स्त्रियांचे जीवन -

सासर पसंत नाही म्हणून बापाच्या घरी येऊन राहिलेल्या अनेक स्त्रियांना मानहानीचे जीवन जगावे लागते. तिच्या वाट्याला बऱ्याच वेळा पुरुषी अत्याचाराचे दुःख येते; परंतु ही स्त्री आपली व्यथा कोणापुढे मांडू शकत नाही. एक तर हे दुःख भोगत जीवन जगाव लागत नाही तर जीवन संपवण हाच पर्याय तिच्यापुढे असतो. 'मामाचा वाडा' या कथेतील राधी अशाच अनैतिक संबंधाला बळी पडते.

बन्याच उशिरा जन्माला आलेल्या राधीला आई माघारी तिचा बाप बाळा गुरवान संभाळून मोठी केली . तिचं लग्न लावून दिल; पण राधीच मन त्या घरात लागल नाही. ती म्हणते, "मला त्याच्या जवळ नांदायच नाही. वाटल्यास सांभाळ, नाहीतर विहिरीत ढकलून दे."

गुरव हताश झाला. सुरवातीला त्याला अवघडल्यागत झालं; पण पुढं पुढं त्याला राधीचं ओझं वाटेना ती बापाची सर्व कामे करू लागली.

पण या गुरवापुढं वेगळच वाढून ठेवल होत. एका सकाळी राधीच्या दोन तीन कोरड्या ओकान्या झाल्या आणि झोपली खालवर घालून. घरी बसायला आलेल्या तानूमावशीने ओळखायचं ते ओळखलं. गुरवाच्या तिनं कानावर घातलं.

हळूहळू ही बातमी गावभर झाली. राधीचं गावात बसणं-उठण बंद झालं. तिनं घराबाहेर पडायच सोडून दिल. ही गोष्ट रामा न्हावी मामाच्या कानावर घालताना म्हणतो,

"म्हणतेत, राधी पोटीशी हाई. केली असंल कुठंतरी इरड. देवाच जितराप त्याला दावं का फावं !" ^{१६}

अत्याचारी स्त्रीचा समाज कशी हेटाळणी करतो तिचे जगणे असह्य करतो याचे हृदयस्पर्शी चित्रण करून चारुता सागरांनी सामाजिक प्रश्न मांडलेला आहे.

मामानं राधीला आधार दिला. सगळ्या गावासमक्ष तुझी अब्रू घेणाराबरोबर लग्न लावून देतो फक्त तू त्याच नाव सांग; पण राधीन तोंड उघडल नाही. तिनं विहिरीत आत्महत्या केली.

ताठ कण्यानं बापाच्या घरी जगायला आलेल्या स्त्रीचा समाज कसा गैरफायदा घेतो व तिचे जीवन असह्य बनते याचे अस्वस्थ करणारे वर्णन चारुता सागर करतत.

वैधव्याशी सामना करणाऱ्या स्त्रियांचे जीवन -

स्त्रीला जीवन जगताना आयुष्यात अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागते. नवरा हाच तिच्या जीवनाचा साथीदार तोच आधार ; पण तोच अर्ध्या वाटेत सोडून गेला तर तिच्या नशिबी वैधव्याच दुःख येतं. तिच्या जीवनाला अर्थच उरत नाही. या संकटाशी सामना करणाऱ्या 'मामाचा वाडा' या कथेतील निवेदकाच्या मावशीच्या नशिबी रांडपण आलं. ते ऐन तारुण्यात. बोलणं-बसणं नव्हं, पुरतं त्याच तोंड देखील पाहिल नव्हंत. या वर्षी लग्न झालं, पुढच्या वर्षी उलथला. जणू हिच्यासाठीच तो वाट बघत बसला होता; कुण्या डोईचं वैर साधून, तिच्या

पुसल्या कपाळाचं कुंकूही अद्याप गेलं नव्हतं. फोडल्या चुड्याच्या काचाही बाहेर फेकल्या नव्हत्या. तोवर सासू उसळली.

"रांड, कुठं वाट बघत होतीस ? आल्या आल्या माझ्या पोराला टाळलंस ! पांढऱ्या पायाची. लावायचं नव्हतंस का रुईसंग लगीन !" ^{१७}

असली उण्या-वाईटाची बोलणी त्या विधवेला सोसावी लागतात. तिला कोणाशी बोलता येत नाही. एक कोपरा धरून दिवसभर रडत बसायच आणि अख्खी रात्र जागून काढायची हेच तिचं जीवन बनतं. शेवटी ती आईकडे माहेरी येते आणि आपलं रंडकपण विसरून वाड्याच एक अंग होऊन राहते.

'पेटलेला क्षण' या कथेतील रखमाकाकूच्या वाट्याला देखील विधवापण आले आहे. परंतु ती याही परिस्थितीत जिद्दीने जगते. नवऱ्यामाधारी एक सात वर्षाच पोरगं होत तेही विहिरीत पडलं आता फक्त जपाच्या माळेचं मणी मोजल्याप्रमाणं आयुष्याचे मणी मोजते आहे. ती म्हणते,

"फक्त लग्नात बांधलेल्या गाठीसाठी दैवानं माझ्या कपाळावरचं कुंकू पुसलं. पण 'रखमाबाई भ्रतार यशवंत राजमाने' हे मी नाही कुणाला पुसू देणार !" ^{१८}

परिस्थितीनुरूप आलेल वैधव्य मान्य करून आयुष्यभर पतीनिष्ठा जपणारी सोशिक, सहनशील, संयमी स्त्री चारुता सागरांनी चित्रित केली आहे.

'धुणं' कथेतील मोकाशाच्या सखूच्या नशिबी अकाली वैधव्य आलं. लग्न झालं आणि त्याच वर्षी नवरा मेला. केळीच्या कोक्यासारखी अंगानं होती. आता वटलेल्या झाडासारखी सुकली आहे. अकाली वैधव्याने रुपाचे कोळसे झाले. भरली छाती वटून गेली. मन मारायचं. देह मारायचा आणि कष्ट उपसायचं. आई माधारी पोरकी. त्यात बप मरून गेला. उरलं भांवभावजईचं राज्य. काम केलं तर भावजई गोड. नाही तर सदा क्पाळाला आठ्या, अन् भावास चहाड्या. कधी हसत नाही. कधी बोलत नाही. जसा दिवस उगवतो तसा मावळून जातो.

" जिला भूत होता, भविष्य नाही. तिला वर्तमान कुठला ! स्त्री ज्यासाठी जगते. उरते. त्यातील गर्भच जिथं सुकला तिथं अंकुरणार काय ? " ^{१९}

पाऊस म्हणजे शेतकऱ्याचा जीवनदाता. तो त्याचा परमेश्वर तो पडला तर त्याच्यासारख सुखी कुणी नाही. पण तो पडायला लागला अन् थांबनाच तर रोजानं कामाला जाणाऱ्या लोकांचे हाल होतात. अन्नाचा घास मिळणं कठीण. 'भूक' कथेतोल बाबाजीच्या नशिबी सतत पडणाऱ्या पावसामुळे मुलालेकरांना उपासमारीची वेळ येते. आजपर्यंत इमाने इतबारे बाबाजी वागला. आईनं वडीलांमाधारी चांगल वळण लावल पण भूकेपुढ नाईलाज झाला. त्यांन आढ्याची कुऱ्हाड काढली तेव्हा आई जवळ येऊन कापऱ्या आवाजात म्हणाली, -

"पोरा, या घरात नको रं हे आता. घरात सोऱ्यासारखी बायकू आहे. तिच्यासंगं सोऱ्याचा संसार कर. तुझ्या बानं रात्री-अपरात्री घराबाहेर पडायचं. तो परतेपर्यंत उभी रात डोळ्यात धरून मी बसायची. कुठं खुट्टे झालं, की काळीज फाटायचं. नाही नाही ते विचार मनात यायचं. बायकांचा जन्म आमचा, तुम्हां पुरुषांच्या जिवावरचा. तो धड, तर आम्ही धड. रात वाढल, तस मन बेचैन व्हायचं. कुठं सापडला तर नसल नव्हं? नशीब का सांगून येतंय ? तुझ्या चुलत्याला कोकरावाणी भोकसला. तो मेला म्हणून देखील रडायची चोरी. त्याच रात्री त्याला पुरून टाकलं. जग ओळखतं. तो नशीब काढायला मुलखावर गेला. विचार पडला त्याच्या बायकोला. कुंकू ल्याचं का न्हाई ? आणि तुझ्या बापाची तर काय वाट लागली ? वाटंतच त्याचा कुंठ पुरून आले. माझ्या डोळ्यांतलं पाणी सुद्धा त्याच्य प्रेतावर पडलं नाही." डोळे भरून आले. गळा दाटला. पुढ शब्दच हुकारनात. हातातली कुऱ्हाड काढून घेतली नि छातीशी कवटाळली. पोरा मरते वेळ झाली. मी सांगते, त्याच्या माधारी मी पोट बांधलं. लोकांची मोलमजुरी केली आणि तुला वाढविला...

पती निधनाचं दुःख उराशी बाळगून वैधव्यातही आपल्या मुलाला खंबीरपणे साथ देणारी स्त्री चारुता सागरांनी साकारली आहे.

पतीच्या निधनानंतर वैधव्यात जीवन घालवणाऱ्या स्त्रिया आहेत त्याचप्रमाणे वैधव्यात जीवन कंठताना एखाद्या पुरुषाबरोबर नवीन घर मांडणाऱ्या स्त्रियादेखील चारुता सागरांनी चित्रित केल्या आहेत.

'असेही दिवस' या आत्मनिवेदनात्मक कथेमध्ये निवेदकाला एक भाजीवाली भेटते. बाई विधवा. कपाळाचं गोंदण उघड पडलेलं. रंगानं सावळी. पण गोडव्या मनाची नि भरल्या अंगाची. वयान पस्तिशीच्या घरातली. तिला एक दहा वर्षाची मुलगी. तिची भाजी खरेदी करायची. तिला आणून द्यायची. एक दिवस जेवत असता म्हणाली, "हे बघ, सकाळची माझी धवपळ तू

बघतोसच. किती तापत्रा होते. उद्यापासून भाजीपाला आता तूच खरेदी करून आणत जा. मी आपली बसेन विकत." एक दिवस तिनं माझ्यापुढं कमरेच्या किल्ल्यांचा जुडगा टाकला नी खाली बसत म्हणाली,

"हे आता सारं तूच सांभाळ. किती केलं, तरी मी बाई माणूस. पुरुषाखेरीज घर न्हंव." ^{२०}

विधवा असली तर स्त्रीला पुरुषाचा आधार किती हवा असतो त्याच्याशिवाय तिचे जीवन अधुरे आहे. याचे वास्तव चित्रण चारुता सागरांनी केले आहे.

स्त्रीला मातृत्वाची जबर भूक असते ते जर तिला न लाभल तर तिचं जीवन भिरड लागलेल्या वृक्षासारखं वटून जाईल. वैधव्य प्राप्त झालेल्या स्त्रीच्या जीवनात मातृत्व हे स्वप्नच; पण 'निरोप' कथेतील चंपाबेनला ते लाभलं.

चंपाबेनला अहमदाबादला दिली होती. पण ती कमनशिबी. टायफॉईडचं निमित्त झालं आणि महिन्याभरात तिचा पती गेला. 'नांदायला आली आणि नवऱ्याला टाळून बसली ' म्हणून सासरच्या माणसांनी हाकलून दिलं. इकडे आई वारली आणि पुढं सहा वर्षांनी वडिलांना लग्न करण्याची उर्मी आली.

घरासमोरच्या चौकातील पोलीसाच्या प्रेमात चंपाबेन पडते. जगन्नाथने नोकरीचा त्याग केला आणि चंपाबेनला घेऊन कलकत्ता गाठलं. दिवसा उजेडी जास्त फिरायचे नाही मात्र रात्री खूप भटकायचे. असे चार महिने काढले. तेच ते रस्ते परिचयाचे वाटू लागले. माणसं संशयान बघू लागली म्हणून तिनं गळ्यात मंगळसूत्र घातलं. भाषेची अडचण जागवू लागली. कलकत्ता सोडलं. पटना, लखनौ करीत दिल्ली गाठली.

एका पौर्णिमेला कालिमातेच्या मंदिरात पुरोहितानं ओटीत नारळ घातला आणि 'पुत्रवती भव' आशीर्वाद दिला. पुरोहिताचे बोल खरे ठरले. बाळंतपणासाठी कसलीच अडचण नको म्हणून जगन्नाथ चंपाबेनला घेऊन आपल्या घरी कोकणात आला. तिने एका रात्री नव्या जीवाला जन्म दिला. ही बातमी मुंबईत कळाली आणि जगन्नाथची बायको दोन पारं आणि बापाल घेऊन दारात उभी राहिली. तिनं वेसवेवाणी तोंड सोडलं. चंपाबेनला तिसरा दिवस होता. भडकलेला वडवानल आणि चवताळलेली स्त्री शांत करणं महाकठीण.

तीन दिवसाच्या त्या अर्भकाला तिनं चिंधीत गुंडाळल. ती रात्र जगन्नाथ-चंपाबेनन एका खेड्यात काढली आणि तिसऱ्या दिवशी मालवणहून मुंबई गाठली. प्लॅटफॉर्मला पंजाब मेल लागली होती. तीत दोघे बसले. गाडीनं कल्याण पार केलं. मुलाला झोप लागली. तिचेही डोळे पेंगुळले. प्रवासात खूप थकवा आलेला. 'झोपणार ? झोप' शेजारच्या प्रवाशाला उठवून जगन्नाथनं जागा करून दिली. एका स्टेशनात गाडी थांबली. जगन्नाथन मन घट्ट केलं. आणि त्या अंधाऱ्या रात्री आपली जबाबदारी टाळून खाली उतरला. जोराचा वाफारा सोडून गाडी निघून गेली.

स्त्री जीवनाची फरफट चारुता सागरांनी संवेदनेच्या पलिकडे मांडली आहे. स्त्रीनं पुरुषांच्या स्वाधीन पिंड केल्यानंतर त्यान मूठमाती देणं किंवा वाऱ्यावर सोडणं पुरुषांच्या हातात. त्यामुळ स्त्री जीवन किती पराधीन आहे, याची प्रचिती येते.

चंचल मनोवृत्तीच्या स्त्रियांचे जीवन -

स्त्री मन हे संवेदनशील आहे. त्याचबरोबर ते चंचल देखील आहे. आपल्या मनातील अतृप्त भावना तृप्तीसाठी ती विविध मार्गांचा अवलंब करताना दिसून येते; परंतु तिला समाजाची बंधनेही पाळावी लागतात. अशा द्विधा अवस्थेत सापडलेल्या 'आंधोळ' कथेतील कृष्णाच्या भावना तिने प्रियकर व पती यांना लिहिलेल्या पत्रातून दिसून येतात.

'माझ्या हृदयेश्वरा !

'तू येशील म्हणून डोळ्यात जीव आणून वाट पाहाते आहे. चार दिवसांत येतो म्हणालास, पण चार महिने संपून गेले. मन कसं बेचैन झालंय. वाटतं, पंख लावावेत आणि तुझे याकडे उडून यावं... पक्षिणीगत...' ^{२१}

या पत्रावरून प्रियकराच्या भेटीसाठी व्याकुळ झालेली कृष्णा दिसून येते तर हीच कृष्णा आपल्या पतीच्या पत्रात लिहिते.

'प्रिय प्राणनाथ !

' त्रिकाल चरणी मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नमस्कार विनंती विशेष, तुमचे पत्र पोचले, पण मी इथले दिवस कसे मोजून काढते, ते माझे मलाच ठाऊक. दिवस कामाच्या व्यापात कसा तरी संपून जातो, पण रात्र संपत नाही. विशेषतः उत्तररात्र. मी देहानं इथं पण मनानं मात्र आपल्यापाशी. अंतर देहाला मनाला नाही. ' ^{२२}

कृष्णा पतीशी एकनिष्ठ नाही व प्रियकर दिनकर बाबत तिची मनःस्थिती दोलायमान झाली आहे. प्रत्येकजण प्रत्येकाला भासवीत असतो, प्रत्येकाला भासवायचे असते आणि स्वतःसाठी स्वतःला हवे ते भोगायचे असते.

' असेही दिवस ' या आत्मनिवेदनात्मक कथेतील शिंप्याची बायको अशीच चंचल वृत्तीची आहे. तिचा पती चाळीशीच्या आसपासचा. त्यात अंगान खूपसा सुटलेला. या उलट ती अत्यंत रेखीव. नीटनेटकी. गौरवर्णाची आणि पहिल्याच दृष्टिक्षेपात पुरुषाला खाली बघायला लावणारी.

शिंप्याकडे काम शिकायला आलेल्या निवेदकाला ती जीव लावते. त्याच्या बरोबर शय्यासोबत करते. ती एकदा म्हणाली,

"या संसारात काय रस हाई ? दोन पोरं हाईती म्हणून करायचा." ^{२३}

या उद्गारावरून तिच्या मनातील सुप्त भावनांचे दर्शन घडते. स्त्रियांचे जीवन हे बंधनयुक्त आहे ती उघड उघड प्रियकराबरोबर राहू शकत नाही व पसंत नसलेल्या पतीशी संसार मोडू शकत नाही. अशी स्त्री जीवनाची मजबुरीच तर येथे चारुता सागरांना सूचित करायची आहे.

पोटासाठी वाममार्ग स्वीकारणाऱ्या स्त्रियांचे जीवन -

समाजात शारीरिक भूक भागविण्याची तडफडणाऱ्या स्त्रिया दिसून येतात त्याचप्रमाणे पोटासाठी निर्वाह म्हणून देखील बऱ्याच स्त्रियांना वाममार्गाला जावे लागते. देह विक्रय करून पोटाची खळगी भरावी लागतात. तेव्हा स्वतःच्या जीवाचा, आरोग्याचा विचार केला जात नाही अशा देहविक्रय करणाऱ्या स्त्रीची 'हॉलिडे होम' मधील व्यथा मन सूत्र करणारी आहे.

निवेदक हा त्या वेश्या स्त्रीकडे जातो आणि तिला जवळ घेतो तोच पडद्याआडून लहान मुलाचा टाहो कानात आदळला. तिची नजर तिकडे वळली. मूल जोराने ओरडू लागले.

'मूल लहान आहे वाटतं ?'

ती बोलेना.

मूल जोरानंच ओरडू लागलं.

'अग, ते मूल तुझं आहे का ?'

तरी बोलेना.

निवेदकाने तिला मूल घेण्यास सांगितले. तिने मुलाला उचलून घेतलं पण त्याच रडं थांबेना. थोपटत थोपटत ती त्याला बाहेर घेऊन आली. महिन्या दीड महिन्याचा मासाचा गोळा तिच्या हातात होता. तिनं त्या मुलाच्या तोंडात थान दिलं तेव्हा ते कुठ गप्प झालं. निवेदकाने अंगभर कपडे घातले आणि उठून उभा राहिला.

'बाबुजी, काय, आपण बसणार नाही ?' ^{२४}

या तिच्या उद्गारातून महिन्या दीड महिन्याच्या बाळंतीणीला पोटासाठी आपला देह विकावा लागतो, हा शारीरिक त्रास सहन करीत तिला जगावे लागते, याचे वास्तव चित्रण चारुता सागरांनी केले आहे.

भटक्या समाजातील स्त्रियांचे जीवन -

भटक्या जातीजमातीमध्ये स्त्रियांच्या लग्नाचे, वर्तनाबाबतचे कडक नियम जातपंचायतीने घालून दिलेले असतात. या चाकोरीतून स्त्रियांना जगावे लागते. एखाद्या स्त्रीने या नियमांना धुडकावले तर तिला जात पंचायत किती कडक शिक्षा करते याचे 'निवाडा' या कथेत चित्रण चारुता सागरांनी केले आहे.

आप्पाना व धुरपाचा बालपणापासून एकमेकावर जीव बसलेला. दोघांनी शपथा घेतलेल्या पण धुरपाची जात हालकी. त्यामुळं आप्पानाच्या बापाचा नकार येतो आणि ही गोष्ट कानावर येताच धुरपाच लग्न तिचा बाप करून टाकतो. दोघांच्या हृदयाची कालवाकालव होते. लहानपणापासून ठरवलं काय ? अन् झालं काय ?

लग्नानंतर पहिल्याच वेळी आलेली धुरपा आप्पानाबरोबर रात्रीचं पळून जाते आणि सारी जातपंचायत खडबडून जागी होते. सर्वांच्या पुढं अस झालच कस हा प्रश्न निर्माण होतो.

या जमातीचा नियम असा - आपण धर्मान वागणारी जात. कधी कुणाची चोरी नाही. लांडीलबाडी नाही. छळ नाही. कपट नाही. धर्मान मिळेल ते खायच. आहे त्यात समाधान मानायचं. पण इमान ढळायचं नाही. जातीचा रिवाज मोडायचा नाही. तरण्याबांड पोरी. एकट्या दुकट्या दिवसभर गावाशिवारांत भटकतील. भिक्षा मागतील आणि संध्याकाळी धड कासोट्यांनं

पालाला येतील. जमातीतल्या जमातीत एखादी बाई घसरणार नाही. नवरा नको असला, तर सोडून देईल. आणि चक्क दुसरं लग्नीन करील. पण ज्याच्या नावानं कुंकू लेईल, त्याच्या पालात राहिल. जितका सोपा, तितका अवघड रिवाज. आणि धुरपान केलं, ते रिवाज मोडून केलं. असलं कधी घडलं नाही. ज्याच्या त्याच्या तोंडी ही चर्चा. असं झालं तर ? उद्या कुणाच्या बायका कुणीही ओढून नेईल. बायका आपणहून खात्यापित्याच्या घरातही राहतील. नंदीवाल्याजवळ असं आहेच काय, त्यांच्याजवळ बायकांनी राहावं ? बारा घरचं मागून आणलेल शिळं तुकडं. इटकी आमटी, अंगावर चिंध्यांची लक्तरं, आरं, धरम हाय, तवर बायका हायत्या. धरम बुडाला, तर जात बुडाली. नंदी गेला. व्यंकोबाचा फरारा गेला. मग उरलं काय ? जनावरांसारखी नुसती शरीरं - हाडामासांचं सांगाडं !

नंदीवाले आपल्या समाजातील कडक नियमांची पाळणुक कशी करतात हे दिसून येते. या नियमामुळेच समाज आहे. स्त्री बंधनात आहे ती संसार करते आणि पुरुषाजवळ नांदते जर हे जातीचे बंधन नसते तर ... धुरपान तेच केलं जातीच बंधन मोडलं आणि आप्पानाबरोबर पळाली.

पंधरा दिवसात पाच पन्नास नंदीवाले व धर्मगुरू आणि त्याच्याबरोबर दहाबारा माणसांचा परिवार जमला. धर्मगुरूच्या आज्ञेप्रमाणे आप्पाना व धुरपाला शोधून आणले परत दरबार भरला. धर्मगुरून सर्वांची मत जाणून घेतली व त्या दोघांना जमातीतून बहिष्कृत केले.

भटक्या लोकांमध्ये स्त्रियांसाठी जातीव्यवस्था कमालीची बंदिस्त आणि कठोर असते. यापाठीमागे संपन्न समाजाची भीती हे एक अप्रत्यक्ष कारण या कठोर नियमामागे असल्याचे दिसून येते.

समारोप

चारुता सागरांच्या अफाट अणि अमर्याद हिंडण्यातून त्यांना समाजाचे जवळून निरीक्षण करता आले. या भ्रमंतीमध्ये त्यांना अनेक स्त्रिया भेटल्या. त्यांच्या अंतर्मनातील दुःखाला त्यांनी कथेतून वाट मोकळी करून दिली. या भटकंतीत समाजातील कुलीन स्त्रियांपासून नंदीवाले, गारुडी, डोंबारी, फासेपारधी, रोहिले, जोगतीणी अशा विविध जातीजमाती मधील स्त्रिया त्यांना भेटल्या त्यांच्या वास्तव अंतरंगाचा वेध घेणारे चित्रण त्यांनी केले आहे.

चारुता सागरांनी चित्रित केलेल्या प्रत्येक स्त्री समस्येतून एक सामाजिक प्रश्नच मांडला आहे. सासुरवास हा तर स्त्री जीवनाला लागलेला कलंक; परंतु तरीही या कठीण परिस्थितीत ती स्वाभिमानी जीवन जगते. जन्म दिलेल्या मुलावर अतिशय प्रेम करते; त्याला चांगले वळण लावण्यासाठी धडपडते. त्याच बरोबर मुक्या प्राण्यावर आपल्या सौभाग्यलंकाराची पर्वा न करता त्यांना दुष्काळासारख्या नैसर्गिक आपत्तीत जगवण्याचा प्रयत्न करते. नियतीन लादलेलं विधवापण ती समर्थपणे जगते. याही संकटात तिची पतीनिष्ठा व जीवननिष्ठा ती समर्थपणे जपते. काही स्त्रिया पतीचा मार खाऊनही कुंकवाच्या धन्याला औक्ष मागतात. काही स्त्रियांना परिस्थितीमुळे देहविक्रय करावा लागतो. भटक्या समाजतील कठोर नियमांना धुडकावून लग्नांनंतरही प्रियकराबरोबर पळून जाणाऱ्या आणि आयुष्यभर बहिष्कृत झालेल्या प्रेमवेड्या स्त्रियाही दिसून येतात. याबाबत डॉ.गो.मा.पवार म्हणतात,

"ही विविधता पाहिल्यानंतर दुःखी, दुबळ्या लोकांविषयी असणारा अपरंपार सहानुभाव आणि दृष्टीतील व्यापकपण उत्कटतेने जाणवतो. ग्रामीण लेखकाने दलित व भटके विमुक्त यांच्या जीवनाला आपल्या अनुभवात स्थान देणे ही गोष्ट स्वाभाविक म्हणावी लागेल. केवळ शेतकऱ्यांचेच चित्रण एखादा लेखक करित असेल तर तो समग्र ग्रामीण जीवनाच्या आकलनात कमी पडतो असेच म्हणावे लागेल. ग्रामीण कथा लेखक म्हणून चारुता सागर समाजाला कवेत घेऊन आपला कसदारपणा प्रकट करतात." ^{२५}

आता पुढील प्रकरणात चारुता सागरांच्या नायिकाप्रधान कथांचा विचार करू.

प्रकरण - २

संदर्भ

१. वैजनाथ महाजन : 'पुढारी : दिवाळी २००५', पृ.१२१, १२२
२. चारुता सागर : 'विहीर', मामाचा वाडा, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई,
प्रथमावृत्ती, मार्च, १९८६, पृ.८८.
३. चारुता सागर : 'धुणं', नदीपार', रोही प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७६,
पृ.४५
४. तत्रैव : तत्रैव, पृ.४९
५. चारुता सागर : 'दावं', नागीण, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई,
तृतीय आवृत्ती, १९९१, पृ.२६.
६. तत्रैव : तत्रैव, पृ.२९.
७. चारुता सागर : 'नागीण', नागीण, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, तृतीय आवृत्ती,
१९९१, पृ.४
८. तत्रैव : तत्रैव, पृ.८
९. तत्रैव : तत्रैव, पृ.१२
१०. चारुता सागर : 'कुठं वाच्यता नसावी', नागीण, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई,
तृतीय आवृत्ती, १९८१, पृ.१९.
११. तत्रैव : तत्रैव, पृ.२०.
१२. चारुता सागर : 'भूक', नागीण, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, तृतीय आवृत्ती,
१९८१, पृ.१३६.
१३. पवार गो.मा. : 'चारुता सागरांची कथा' बंद दरवाजा, दिवाळी अंक,
आक्टोबर, १९८६, पृ.४८.

१४. चारुता सागर : 'मामाचा वाडा', मामाचा वाडा, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, मार्च १९८६, पृष्ठ १२०.
१५. तत्रैव : तत्रैव, पृ.१२०.
१६. तत्रैव : तत्रैव, पृ. १३८.
१७. तत्रैव : तत्रैव, पृ.१३१.
१८. चारुता सागर : 'पेटलेला क्षण', मामाचा वाडा, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, मार्च, १९८६, पृ.४.
१९. चारुता सागर : 'धुणं', नदीपार, रोही प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७६, पृ.४८.
२०. चारुता सागर : 'असेही दिवस', नागीण, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, तृतीय आवृत्ती, १९९१, पृ.१६०.
२१. चारुता सागर : 'अंघोळ', नागीण, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, तृतीय आवृत्ती, १९९१, पृ.३८.
२२. तत्रैव : तत्रैव, पृ.३८,३९.
२३. चारुता सागर : 'असेही दिवस', नागीण, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, तृतीय आवृत्ती, १९९१, पृ.१६३.
२४. चारुता सागर : 'हॉलिडे होम', मामाचा वाडा, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, मार्च, १९८६, पृ.९६.
२५. पवार गो.मा. : 'चारुता सागरांची कथा', बंद दरवाजा, दिवाळी अंक, आक्टोंबर १९८६, पृ.६.